

FAZAKAS LÁSZLÓ

HŰVÖSTŐL FAGYPONTIG

A szovjet–amerikai kapcsolatok fordulópontjai négy történelmi szemszögből

■ A hidegháború kialakulását eredményező folyamatok, események körül számos vita körvonalazódott. Egyes történészek az 1941–1945 közötti diplomáciai és külpolitikai eseményekben látják a hidegháború csíráit. Mások az 1945–1949 között lezajlott geopolitikai folyamatokat tekintik a hidegháború elsődleges okainak.¹ Jelen írásban négy történelmi munkán keresztül – Lynn Etheridge Davis: *The Cold War Begins: Soviet-American Conflict over Eastern Europe*², Vojtech Mastny: *Russia's Road to the Cold War*³, John W. Young: *Cold War Europe*⁴, John Lewis Gaddis: *The Cold War – A New History*⁵ – azt próbálom megvizsgálni, hogy a szerzők mely eseményektől kezdik a hidegháborúhoz vezető folyamatok elemzését, és mit tekintenek a szovjet–amerikai kapcsolatok alakulásában fordulópontnak.

Az elhidegülés kezdete

■ Kiindulásként tekintsük meg, hogy az írás tárgyát képező munkák szerzői a szovjet–amerikai kapcsolatokat mikortól kezdik el vizsgálni. Lynn Etheridge Davis a hidegháború kialakulását az 1941–1945 közötti időszakra datálja. Könyvében kifejti, hogy a két szuperhatalom közti viszony megromlásának elsődleges oka a kelet-európai helyzet volt. Ez olyan mértékű ellentéteket és bizalmatlanságot eredményezett, amik már jóval a háború befejezése előtt a kapcsolatok elmérgesedéséhez vezettek. A szerző így az 1945 utáni eseményeket már a hidegháborús sakkjátszma részeként értelmezi.

Vojtech Mastny könyve főként a Szovjetunióra koncentrál. Munkáját történelmi áttekintéssel kezdi – és az itt tárgyalt szerzők közül ő tekint vissza a legrégebbre –, amelyben bemutatja az orosz történelem alakulását, a bolsevikok hatalomra kerülését, területi háborúit, majd kitér a két világháború közötti helyzetre, végül pedig a Hitler és Sztálin közti kapcsolatokat elemzi. A hidegháború kialakulását eredményező események legelső felvonása nála 1941-ben kezdődik.

John W. Young ugyanehhez az évhez, pontosabban az *Atlanti Charta* megfogalmazásához kapcsolja a szovjet–amerikai viszony megromlásának kezdetét. Szerinte a Charta egy olyan – propagandisztikus – dokumentum, amely szovjet érdekeket sértett. Ebből a szempontból már jóval a háború vége előtt egyértelmű volt, hogy a két állam közti konfliktus elkerülhetetlen lesz. Mindezek ellenére a szovjet–amerikai kapcsolatok tényleges törésvonalait csak az 1945 után lezajlott eseményekben látja.

John Lewis Gaddis – a második világháború eseményeire visszatekintve – 1945-től indítja könyvét, amelyben nem az eseményekre helyezi a hangsúlyt, hanem az eseményekre reagáló politikai szereplők viselkedésére. Szerinte ők – mindenekelőtt Sztálin – voltak a folyamatok meghatározói, és nem fordítva. Itt is van egy kezdő dátum, a korábban említett 1945-ös év. Ám a szerző a hidegháború kialakulását nem kapcsolja egyetlen jelentősebb szovjet–amerikai diplomáciai konfliktushoz sem. Gaddis szerint a háború után már nincs közös ellenség, nincs összefogásra készítő helyzet, más szóval a háború alatt körvonalazódó ellentétek valójában csak ekkortól feszülnek igazán egymásnak.

A szovjet–amerikai kapcsolatok fordulópontjai

■ Davis könyvében a hidegháború kialakulásának okait az 1941 és 1945 közötti szovjet–amerikai kapcsolatokban azonosítja. Mint írja, a két szuperhatalom viszonyának megromlásának oka a kelet-európai helyzetben keresendő – ezen belül a lengyel kérdést kritikus pontnak, a jaltai konferenciát követő időszakot pedig fordulópontnak tekinti.

Davis szerint az amerikaiak számára a lengyel kérdés nemcsak az Atlanti Charta tartalma miatt volt kényes, hanem azért is, mert az Egyesült Államoknak ekkoriban kb. 6 millió lengyel származású állampolgára volt. Fokozta a helyzetet a washingtoni külpolitika rugalmatlansága, amellyel makacsul ragaszkodott a szabad választásokhoz és a népek önrendelkezéshez. Mindezek mellett a Londonba emigráló lengyel kormány és a Szovjetunió közti kényes helyzet csak tovább növelte a feszültséget. Emiatt a szövetségesek Lengyelországot illetően nem tudtak mindenki számára elfogadható politikai és területi megállapodásra jutni. Így az amerikaiak felfüggesztettek minden további egyezkedést, és a kérdést a háború után kívánták rendezni. Davis interpretációjában ez olyan tényezőként jelenik meg, amely a későbbiekben nagymértékben csökkentette az amerikaiak és a szovjetek közti együttműködés gördülékenységét.

A lengyel kérdésnek Young nem tulajdonít ekkora jelentőséget. Ő a lengyel ügyet inkább a folyamatok részeként értelmezi, semmint az eseményeket ennyire messzemenően meghatározó, különálló problémaként. Ezzel szemben Gaddis és Mastny Lengyelország helyzetét fontos kérdésnek tartja. Gaddis például kiemeli, hogy a katyni vérengzés nyilvánosságára hozása és a szovjet–lengyel kapcsolatok ezt követő összeomlása, valamint a varsói felkelés idején megtagadott támogatás teljes mértékben kimerítette a Nyugat bizalmi tartalékait. Ez pedig komoly kétségeket vetett fel a jövőbeni együttműködés lehetőségeit illetően. Mastny szerint Sztálinnak a lengyel kérdésben tanúsított, egyoldalú megközelítése mély szemléletváltozásnak tulajdonítható. A háború során először Sztálin számára immár fontosabbá vált a háború utáni „jutalom”, a „nyereség”, mint a katonai előrenyomulással járó, hatalmas emberveszteség. Sztálin szemében a Vörös Hadsereg által bekebelezett területek egy új, születendő birodalom részét jelentették. Jelen esetben a birodalom/birodalmak létrehozásán az a folyamat értendő, amelynek során egy központi állam különféle eszközök révén – közvetetten vagy közvetlenül, illetve: akár részlegesen, akár teljes egészében – átfőmálja a többi magatartását. A szovjet biroda-

lom jellemzői között tartható számon ilyen értelemben, hogy egyetlen személy céljának volt alárendelve, tudatosan alakították, nem az egyenlők közötti szövetségeken alapult, célja pedig a Szovjetunió befolyásának növelése volt. Irányítása rugalmatlan, áthatotta az ideológia és a politikai „romanticizmus”.⁶ Az ilyen irányba történő szovjet lépés olyan egyoldalú politikához vezetett, amelynek Lengyelország volt az egyik első áldozata.

Davis művének másik kulcsmomentumát a jaltai konferenciát követő fejlemények képezik. A szerző határozottan állítja, hogy a szovjet–amerikai kapcsolatok fordulópontjára a jaltai konferencia után került sor, amikor is nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjetek nem tartják magukat a konferencián elfogadott egyezményhez. A szovjetek háború utáni lépéseit az amerikai kormány – most már Truman irányítása alatt – olyan expanziós szándék megnyilvánulásaiként értelmezte, mely a megfelelő válaszlépések nélkül globális léptékűvé válhat. Innentől kezdődően a Truman-adminisztráció külpolitikája mindenekelőtt a szovjet birodalmi törekvések megfékezésére koncentrált. A fenti körülmények összeségét elemezve Davis úgy gondolja, hogy a hidegháborút az ezekből származó konfliktusok eredményezték.

Gaddis nem részletezi mélyrehatóbban a jaltai eseményeket.⁷ Young viszont Jaltát Kelet-Európa elárulásának helyszínéként határozza meg. Szerinte ez a csúcskonferencia sokban hasonlított az 1938-as müncheni konferenciára (ez az összehasonlítás egyébként Mastny-nál is megjelenik). A szerző továbbá azt is kiemeli, hogy a nagyhatalmak számára ekkorra tudatosult a Vörös Hadsereg Kelet-Európa feletti – hatalmas emberáldozatok árán történt – hatalomátvétele; illetve ekkorra látták be azt is, hogy ezen a katonai tényálláson nemigen lehetséges változtatni. Young ugyanakkor sem a konferenciát, sem az ezt követő, 1945-ös eseményeket nem tekinti fordulópontnak, mivel szerinte a legkritikusabb pontok a szovjet–amerikai kapcsolatokban csak ezután következtek. Mastny szerint a jaltai valójában súlytalan konferencia volt. Olyannyira jelentéktelen, hogy az itt lefolytatott tárgyalások semmilyen lényeges változást nem hoztak. Jaltán nem volt „világfelosztás”, és Jalta nem volt Sztálin „legnagyobb győzelme” sem – ahogy azt korábban sokan hangoztatták –, hanem valójában az üres ígéretek konferenciájaként említhető. Mastny fontosnak tartja kiemelni, hogy Jalta csak azért számít mérföldkőnek, mert a konferencia utáni fejlemények és a szovjet–amerikai kapcsolatok ezekből eredő, gyors összeomlása az összes felet sokkolta. Davishez hasonlóan tehát ő is a konferencia utáni folyamatokban azonosítja a szovjet–amerikai törésvonal egyik lehetséges okát, ám – amint azt hamarosan látni fogjuk – a hidegháborúhoz vezető utat más szemszögből értelmezi.

Mastny a Szovjetunió külpolitikáját és közelebbről Sztálin személyét helyezi a középpontba. Munkája az 1941-től 1945 végéig terjedő időszakot tekinti át. A címben is ez a két dátum szerepel, ilyen értelemben az időszak nála egységes korszakhatárnak tekinthető. A szovjet–amerikai kapcsolatok terén szerinte az 1941 és 1945 közötti események együttese tekinthető forduló-, az 1945-es történések pedig kritikus pontnak. A folyamatok elindítója nála a németek inváziója volt. A szerző szerint a Szovjetunió nagyhatalmi státusa és birodalmának kiépítése erre az eseményre vezethető vissza. Mindennek pedig Sztálin volt a kulcsfigurája. A Kreml ura

pragmatikus stratégaként jelenik meg, aki a minimális sikereket is ügyesen ki tudta használni. A háború elején tisztában volt azzal, hogy a Nyugatot támogatására szorul, ezért külpolitikai lépései kevésbé voltak provokatívak. Idővel azonban egyre nagyobb geopolitikai célok elérését tűzte ki, amelyek már félreértelmezésekhez és konfliktusokhoz vezettek. Rosszul ítélte meg angol–amerikai szövetségeseinek elképzeléseit, és ez olyan konfrontációt eredményezett, amelyet Sztálin nem akart. Mastny magyarázata szerint Sztálin egyszerre volt „áldozat” és bűnrészes a hidegháború kialakulásában. Az Atlanti Charta pontjai „összezavarták”, a második front megnyitása körüli lassú folyamat pedig erős bizonytalanságot keltett benne. A szerző – mint említettem – a jaltai konferenciát nem tartja fontosnak, de Potsdam szerinte már jelentős helyszíne volt a szovjet–amerikai kapcsolatok alakulásának. A különbség a két konferencia között az, hogy míg az előbbin mint szövetségesegek voltak jelen, addig Potsdam már a szövetség végét jelentette.

Mastny kiemeli, hogy Sztálin túlértékelt a biztonság kérdését, ezzel kiprovokálva a Nyugatot válaszlépéseit. A nyugati vezetők pedig Sztálint nagyobb önuralomra tudták volna kényszeríteni, ha a kellő időben határozott álláspontra helyezkednek. Ha a kötet nem nyomatékossítaná kimondottan a politikai szereplők és az események együttes jelentőségét, akkor a szovjet–amerikai kapcsolatokat illetően a potsdami konferenciát lehetne a szerző által legfontosabbnak ítélt törésvonalaként értelmezni.

Young munkájának címében korszakhatárként fellelhető az 1945-ös dátum. A szerző tehát a hidegháború időszakát 1945 és 1989 közé datálja. Ebből arra következtethetnénk, hogy a szovjet–amerikai kapcsolatok fordulópontja szerinte 1945-re vagy már korábbra tehető. De tévednénk, ha ezt gondolnánk. Műve ugyanis, bár sorra átveszi a hidegháborúhoz vezető legfontosabb eseményeket, és a Daviséhez hasonlóan kiemeli az Atlanti Charta és a jaltai konferencia jelentőségét, a hidegháború kialakulását 1950-re teszi, az idáig vezető folyamatokat pedig az 1945 és 1949 közötti időszakban vizsgálja. Nála az egyik fordulópontot Európa kettészakadása jelenti, amelyet két eseményhez köt. Szerinte az ebben végződő folyamatok első lépése a Truman-doktrína és a Marshall-terv meghirdetése volt, ugyanis ekkorra vált igazán nyilvánvalóvá – nem mintha korábban nem sejtették volna –, hogy a szovjeteknek melyek a konkrét céljaik (Gaddis ezt egyébként „Amerika kényszerítő csapdájaként” értelmezi). A másik döntő esemény a NATO létrehozása és az NSZK első kormányának megalakulása. Ez utóbbi lehetőséget adott arra, hogy Sztálin végre megalkossa saját keletnémet államát, amit Young Európa (politikai, gazdasági és katonai) „végleges” kettészakadásaként és a tényleges hidegháború kezdeteként tételez.

Gaddis Mastnyhoz hasonlóan az események összességét tekinti fordulópontnak. A különbség csak az, hogy nála az 1945 utáni események kerülnek a középpontba. Persze a hidegháborúhoz vezető folyamatok közül Gaddis is kiemel néhányat. Véleménye szerint a következő három tényező volt ebből a szempontból meghatározó: 1. a második front megnyitása. Gaddis szerint Sztálin ezt a helyzetet teljesen félreértelmezte, ami hatalmas kételyeket ébresztett benne, és ez kétségtelenül befolyásolta a Nyugathoz fűződő kapcsolatainak további kimenetelét. Ezen esemény értel-

mezését illetően ugyanazt az álláspontot képviseli, mint Mastny. 2. az érdekszférák. Ennek kapcsán a szerző elsősorban az Atlanti Charta szabad választásokat előíró pontjaihoz való makacs amerikai ragaszkodást, illetve Sztálin egyoldalú Kelet-Európa-politikáját tartja a legnagyobb problémának. Ebben Davisszel van egy állásponton. 3. az atombomba. Itt Gaddis kihangsúlyozza, hogy az atombomba okozta az egyik legnagyobb törést a szovjet–amerikai kapcsolatokban. Ennél a résznél Sztálin szerepét helyezi előtérbe, aki ezt a korábbi erőegyensúly felborulásának tekintette, ami növelte paranoiáját és bizonytalanságát. Gaddisnál tehát a kritikus pontot leginkább a Sztálin személyes viselkedéséből adódó geopolitikai következmények jelentik. Mastny, mint láthattuk, Sztálin szerepét a folyamatok alakulásában nem látja ennyire meghatározónak. Inkább úgy gondolja, hogy Sztálin csak „fele arányban” okolható a hidegháború kialakulásáért. Hiszen részben Sztálin kényszerült, részben pedig kényszerítette is a Nyugatot válaszlépésekre. Ráadásul mindkét fél egy sor külpolitikai döntést teljesen félreértelmezett.

Gaddisnál a szovjet–amerikai kapcsolatok terén egy másik fontos fordulópontot is fel lehet fedezni, amelyet a biztonsági dilemmák jelentenek. Szerinte a második világháború után a kollektív biztonságérzet kialakulása helyett éppen ennek az ellentéte valósult meg. Ebből adódóan az amerikai és a szovjet cél lényegében ugyanaz lett: a saját biztonság növelése. Csakhogy minél nagyobb biztonságban szeretné tudni valamely állam önmagát – szempontunkból most lényegtelen, hogy milyen eszközökkel tesz ezért –, annál inkább veszélyezteti más államok biztonságát. Ebből kifolyólag a veszélyeztetett állam(ok) megpróbálják csökkenti a fennálló biztonsági kockázatokat, ami viszont az előbbi állam biztonságára nézve jelent fenyegetést – ördögi kör. Gaddis lényegében az ebből származó konfliktusok összességében határozza meg a szovjet–amerikai kapcsolatok választóvonalát.

Összegzés

■ Összegzésként elmondható, hogy Davis és Mastny – a hetvenes években született – könyvei a szovjet–amerikai viszonyt 1941-től 1945-ig vizsgálják. Ezzel szemben Young és Gaddis a hidegháború utáni években kiadott munkái csupán visszatekintenek a 1941–1945-ös időszakra. Köteikben a szovjet–amerikai kapcsolatok tényleges vizsgálata 1945-ben kezdődik. Látható tehát, hogy a hidegháború éveit alatt keletkezett művek más időszakban és más eseménysorozatokban azonosították a hidegháború kialakulásának okait, mint a hidegháború befejezését követően megjelent könyvek.

A szovjet–amerikai kapcsolatok fordulópontjait illetően elmondható, hogy Davis és Mastny az 1941 és 1945 közti történéseknek tulajdonítja a hidegháború kibontakozását. Mindkettőjüknel 1945 második fele jelenti a korszakhatárt, és ekkortól minden egyéb már a hidegháború részét képezi. Ugyanakkor Davis az 1941 és 1945 közti folyamatok közül az Atlanti Chartát, illetve a lengyel kérdést kritikus pontként, a jaltai konferenciát követő időszakot pedig fordulópontként interpretálja. Ezzel szemben Mastny az 1941–1945 közti események sorát egységes egésznek tekinti.

Egyetért Davissal az Atlanti Charta és Lengyelország kérdésében, valamint a jaltai konferencia utáni események jelentőségét illetően, viszont ezeknek nem tulajdonít akkora jelentőséget, mint Davis. Szerinte ezek a fejlemények együttesen adják a szovjet–amerikai viszony metamorfózisát. Mastny nagy hangsúlyt fektet Sztálin személyére, de Gaddissal ellentétben nem skatulyázza be valamilyen körülhatárolt szerepkörbe, és nem értékeli túl szerepét a hidegháború kibontakozásában.

Young és Gaddis műveiben 1945 szintén fontos dátum. Náluk azonban ez nem hidegháborús korszakhatár, hanem „mindössze” a világháború végét jelenti. Munkáikban mindketten visszatekintenek ugyan a háború időszaka alatti geopolitikai és diplomáciai folyamatokra, viszont a hangsúlyt az 1945 és 1949 közti történésekre helyezik. Young – Davishez és Mastnyhoz hasonlóan – fontos momentumnak tekinti az Atlanti Chartát, Jaltát viszont Mastnynál többre értékeli. Az általa számon tartott fordulópont azonban nem ezek köré összpontosul, és nem is ez az időszak áll vizsgálatának fókuszában. Szerinte a szovjet–amerikai kapcsolatok teljes elhidegülése a NATO, valamint az NSZK 1949-es megalakulásához köthető, amely lényegében Európa kettészakadását eredményezte, és a hidegháború kialakulásához vezetett.

Végül Gaddis könyvében nehéz olyan eseményeket találni, amelyek jelentősége felülreprezentálná Sztálin paranoiás viselkedését és az ebből fakadó biztonsági dilemmák szerepét. A szovjet–amerikai viszony terén leginkább a Truman-doktrínát és a Marshall-tervet tekinti mérföldkőnek, ám a hidegháború kialakulásának indítékait egyértelműen az 1945 és 1949 közötti folyamatokban látja – ezen folyamatok hajtómotorja pedig értelmezésében Sztálin személye, illetve a biztonság kérdése volt.

■ JEGYZETEK

1. Olyanok is vannak, akik szerint a korszakhatár az 1917-es év: a wilsoni liberális világszemlélet és a Lenin által meghirdetett internacionalista világforradalom együttes születési éve. Pl. Ewan Mawdsley, a Glasgow-i Egyetem professzora szerint a hidegháború az 1917-es Nagy Orosz Forradalom terméke, amely mellett persze a második világháborút is a lehetséges okok közé sorolja. Lásd *Did the Cold War ever really end?* History Extra (<https://www.historyextra.com/period/cold-war/did-the-cold-war-ever-really-end> – utolsó letöltés: 2018.05.22.)
2. Princeton University Press, Princeton, 1974.
3. Columbia University Press, New York, 1979.
4. Edward Arnold, New York, 1991.
5. The Penguin Press, New York, 2005.
6. Lásd John Lewis Gaddis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*. Oxford University, Oxford, 1997.
7. Csupán azt emeli ki, hogy a szovjetek Jaltán elhangzott ígéreteiket nem tartották be.